

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÜLKEMİZ ELEKTRİK ENERJİSİ SEKTÖRÜ (1923-2023) YÜZ YILA GENEL BAKIŞ

Teoman Alptürk

Elektrik Mühendisi

EMO 48. Dönem Enerji Daimi Komisyonu Başkan Yardımcısı

talptrk@yahoo.com

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını kutlarken ülkemizdeki elektrik enerjisi sektörünü uygulanan politikalar açısından ele almak, dün ile bugünü karşılaştırmak istersek diye bir çalışma yapalım istedik. Bu çalışmayı;

- Hemen Cumhuriyet Öncesi,
 - Cumhuriyet Dönemi,
 - TEK Dönemi,
 - Özelleştirme ve Piyasalaşma Dönemi,
- gibi dönemlerde ele almak istedik.

Cumhuriyet Öncesi Dönem

Sanayi Devrimi öncesi ve sonrasında yaşanan teknolojik gelişmeler 1900'lü yıllara damgasını vurmuştur. Yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni de sanayiden ulaşıma, tarımdan nüfusa kadar her alanda etkilemiştir. Birçok değişime ve oluşuma yol açmıştır. Elektrik enerjisiyle bu dönemde tanışılmış ve özellikle aydınlatmada yararlanılmıştır.

"Aydınlatma amacına yönelik olarak üretilen elektrik enerjisinin Osmanlı Devleti'ne girişi Sultan II. Abdülhamit dönemine (1876-1908) rastlar. Bu dönemde İstanbul'un elektrikle aydınlatılması verilen imtiyazlarla sağlanmıştır. Önce şehrin yerleşiminin uygun olmadığı bahanesiyle sadece sarayların aydınlatılmasına izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin başkenti elektrikle aydınlatılamazken Beyrut, Selanik, Şam gibi kentlerin elektrikle aydınlatılmasına izin verildiği görülmektedir. 1914 yılında İstanbul'da Silahtarağa Termik Santrali'nin açıl-

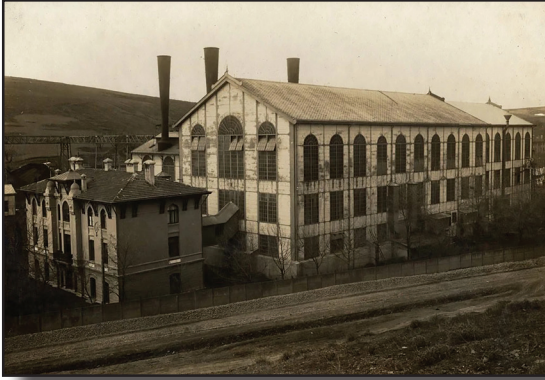
ması İstanbul'u ve bazı yerleşim yerlerinin elektrik kullanımını artırmıştır. Bu tarihte İstanbul'da 2 bin 55 kişiye elektrik temin edilmiştir. 1918'de de bu sayı 12 bin 894'e yükselmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk elektrik üretimi ise 1902 yılında Tarsus'ta kurulan bir su santraliyle sağlanabilmiştir. Belediye'nin girişimiyle bir imtiyaz şirketi olan Tarsus Hidroelektrik Santrali aracılığıyla yörenin sokakları aydınlatıldığı gibi olan "birkaç eve" de belediye tarafından elektrik verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde bir kamu hizmeti olarak kabul edilen elektrik enerjisi üretimi ve dağıtımı yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler eliyle yürütülmüştür. Bu dönemde hükümetlerden ve belediyelerden imtiyaz alan çoğunluğu yabancı olan bu şirketlerin yapılanmaları 1910 yılında çıkarılmış olan "Menaf-i Umumiyye Mütellik İmtiyazat Hakkındaki Kanun'a" dayandırılmıştır. Bu şirketlere, kurumlara ilişkin çalışmalar merkezden yürütülmüştür. 1913 yılında çıkarılan "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu-u Muvafakatı"na göre İl Özel İdareleri'ne 40 yılı geçmemek kaydıyla elektrik-havagazı-aydınlatma ve dağıtımı ile tramvay işletmelerinde imtiyaz verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların denetlenmesi konusunda da Nafia Nezaretine yetki verilmiştir.

1902'de Mersin'de Tarsus Hidroelektrik Santrali'nin, 1910'da da İstanbul'da Silahtarağa Termik Santrali'nin işletmeye girmesiyle elektrik enerjisinin kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneğin, ilk elektrikli tramvaylar 20 Şubat 1920 tarihinde İstanbul Karaköy Meydanı'nda yapılan törenle

Galata Köprüsü'nü geçerek çalışmaya başlamıştır. 1920'den itibaren de cadde ve sokaklarla bazı binaların aydınlatıldığı bilinmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılında Türkiye'de elektrik üretim tesislerinin kurulu gücü 33 MW kadardı. Yıllık toplam üretilen elektrik enerjisi miktarı da 45 milyon kWh kadar olduğu kayıtlarda görülmektedir. Elektrik üretim tesislerinin büyük çoğunluğunun imtiyazlı şirketlerce kurulduğu da önemli bir noktadır. Örneğin İstanbul'da kurulan Silahtarağa Santrali Ganz isimli bir Macar ortaklığa ait ve imtiyaz süresi 50 yıl olarak belirlenmişti.

Cumhuriyet Dönemi Başlangıcı

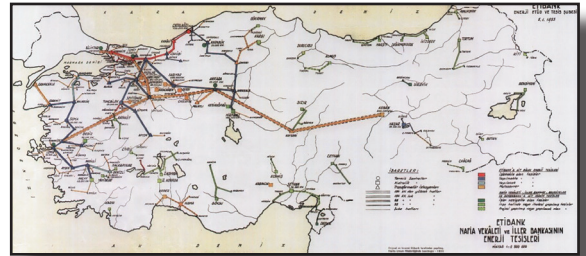
Bu dönemin en belirgin uygulaması, Osmanlı Dönemi'nde elektrik enerjisi üretimi konusunda verilmiş olan imtiyazların mümkün olduğunca belediyeler ve hükümet tarafından 1932'den itibaren kamulaştırılarak devir alınmasıydı. Bir yandan otoprodüktör tesislerin hızla yayılması, diğer yandan imtiyazlı şirketlerin kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli haksız istekleri bu şirketlerin kamulaştırılmasını getirmiştir.

İmtiyazlı şirketler kamulaştırılıp devletleştirilken elektrik enerjisi faaliyetlerinin yönetiminin tek elde toplanması için yasalar çıkarılmıştır. 1935 yılında çıkarılan 2805 sayılı yasayla Etibank, 2819 sayılı yasayla Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ) kurulmuştur. Etibank, madencilik görevi yanında büyük elektrik santralleri kurmak ve işletmekle, EİEİ ise enerji üretimi için birincil enerji kaynaklarının etüd ve projelerinin yapımı için görevlendirilmişti. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda kurulan İller Bankası da belediyeler için bölgesel dizel veya su santralleri ve dağıtım hatları yapımında görevlendirildi.

Bu tarihlerde elektrik enerjisi üretimi, daha çok

taş kömürü ve ithal motorine dayalı küçük kapasiteli santraller ile yapılmaktaydı. Örnek 1935'te kurulan Kayseri Bez Fabrikası'nın Santrali. İkinci Dünya Savaşı sırasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle motorinle çalışan santraller üretimlerini durdurmak zorunda kalmışlardı. Karşılaşılan bu darboğaz kendi öz kaynaklarımıza dayalı elektrik üretimini gündeme getirmiştir.

Zonguldak'ta bulunan taş kömürlerinin elektrik üretiminde kullanılarak değerlendirilmesi, Etibank ve EİEİ tarafından ele alınarak 1948 yılında Çatalağzı Termik Santrali kurularak işletmeye alındı. Böylece ülkemizin ikinci büyük taş kömürü santrali devreye girmiş oldu. Bu yöreden elektrik enerjisinin İstanbul yöresine aktarılabilmesi için 1952 yılında Kandilli-Ereğli-Ümraniye Enerji Nakil Hattı yapıldı. Bu ülkemizdeki ilk yüksek gerilim enerji nakil hattı olmuştur. Ayrıca bu enerji nakil hattı Enterkonnekte Sisteme atılan ilk adımdı.

Ülkenin elektrik Sistemi geliştikçe işletme sorunları büyüyor ve sektördeki dağınıklık ülke kaynaklarından yeterince yararlanılmasını sağlayamıyordu. Bu nedenle de elektrik tesislerinin tek bir devlet kuruluşunun elinde toplanması yine gündemdeydi.

1950'de ülkedeki siyasi iktidar değişikliği diğer alanlarda olduğu gibi enerji sektöründe de bazı köklü değişiklikleri getirmişti. Elektrik enerjisi üretim-iletim ve dağıtımı için İmtiyazlı (ayrıcıklı) özel şirketlerin kurulmasına karar verilmişti. Bu anlamda;

-1952 yılında Kuzeybatı Anadolu Elektriklendirme Anonim Ortaklığı;

-1953 yılında Çukurova Elektrik Anonim Şirketi,

-1955 yılında Ege Elektrik Türk Anonim Şirketi,

-1956 yılında Kepez ve Antalya havalisi Elektrik Santralleri Türk Anonim Şirketi,

gibi şirketler kurulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti 1950 yılı başında 407.7

MW toplam kurulu güç ve 789.5 GWh üretime ulaşmıştır.

Yıllar	Kurulu Güç (MW)	Üretim (Gwh)
1923	32.7	44.5
1933	104.3	152.9
1938	178.5	312.1
1943	235.4	457.4
1953	499.5	1200.8

Yukarıdaki bilgilerden görülmektedir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk 10 yılında elektrik kurulu gücü 3.2 kat, 15. yılda ise 5.5 kat artmıştır. Üretim ve tüketim miktarının da, aynı dönemleri baz aldığımızda ilk 10 yılda 3.5 kat, ilk 15 yılda da 7 kat artmış olduğunu görmekteyiz.

Yeni kurulmuş bir ülkenin karşılaştığı kaynak, personel ve kıt bilgi birikimlerine, savaşların getirdiği olumsuzluklara ve İkinci Dünya Savaşı başlangıcının etkilerine rağmen sektörde sağlanan gelişme olağanüstüdür.

TEK Dönemi

Elektrik enerjisi ve genel enerji sorunlarını çözmeye yönelik Birinci Enerji İstişare Kongresi 1953 yılında toplanmış, önemli kararlar alınmıştır. Bunlardan en önemlisi elektrik üretim iletim ve dağıtımının tek elde toplanması amacıyla "Türkiye Elektrik Kurumu" diye bir kamu işletmesinin kurulması kararıydı. Bu konuda 1958 yılında ilk taslak yasa Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirilmiş ancak çeşitli baskılar sonucu taslak geri çekilmiştir. Türkiye'deki elektrik hizmetleri 1960 başlarında kurulan Etibank İşletmeleri Müessesince tek elden yürütülmeye çalışılmıştır.

Her ne kadar elektrik üretim iletim hizmetleri tek elde toplanmaya çalışılmışsa da imtiyazlı şirketler varlığının yeniden sağlanması (ÇEAŞ gibi, KEPEZ-Antalya gibi), dağıtım hizmetlerinin belediyeler ve çeşitli kurumlarca yürütülmesi nedeniyle sektörde bir dağınıklık söz konusuydu. Ayrıca elektromekanik sanayinin olmayışı, bazı birincil kaynaklarda dışa bağımlılık, sektörü olumsuz etkilemekteydi.

ÇEAŞ'ın Seyhan Hidroelektrik Santrali'ni yapması için sağlanan kredi -ki Dünya Bankası'nca verilecekti- şirketin imtiyazlı bir şirket tarafından işletilmesini şart koşmuştu. Örnekler çoğaltılabilir. Ama bu ve benzeri uygulamalar yanında

EİEİ, Etibank, İller Bankası daha sonraları çeşitli kurumlar sektördeki çok başlılığı ve dağınıklığı artırmıştır. Örneğin EİEİ'nin yanında 1954 yılında kurulan Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü de bu çok başlı sisteme katılmıştır. Düşünsenize Etibank, EİE, ÇEAS, Kepez ve İller Bankası çeşitli alanlarda elektrik enerjisi hizmetlerinde söz sahibidirler.

1960'lı yılların başından itibaren planlı döneme geçilmiştir. Beşer yıllık dönemleri kapsayan "Kalkınma planlarında" enerji her zaman önemli yer tutmuştur. 1963-1972 döneminde enerji sektörü için en önemli karar Türkiye Elektrik Kurumu'nun (TEK) kurulması kararıdır. 1970 yılında çıkarılan 1312 sayılı yasayla kurulan TEK'e verilen görevler şunlardır:

Elektrik hatlarının çekilmesi

-Elektrik enerjisi ihtiyacının güvenli, kaliteli ve yeterli miktarda sağlanması,

-Enterkonekte sistemin en kısa zamanda yurdun en uzak köşelerine kadar iletilmesi,

-Köy elektrikleştirmesinin yasanın istediği biçimde ve akılcı ilkelere bağlanarak yürütülmesidir.

TEK'in kurulmasıyla amaçlanan elektrik üretim-iletim-dağıtım hizmetlerinin "tek elden yürütülmesi" hedefi, özel imtiyazlı şirketlerin haklarının korunması nedeniyle tam olarak sağlanamamışsa da belediyelerin ve bazı birliklerin sorumluluğundaki dağıtım hizmetlerinin ve iletim tesislerinin devri bir ölçüde hedefe yaklaşılmasını sağlamıştır. Ama işler oldukça yavaş yürümektedir. 1970 yılında TEK Yasası çıkarılıp dağıtım tesislerinin de bu kuruma devri kararlaştırılmış olsa da belediyelerin elindeki elektrik dağıtım tesislerinin mülkiyetiyle devri için yasa ancak 1982'de çıkarılabilmektedir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde

elektrik enerjisi tüketiminde yüzde 12 gibi yüksek bir oran yakalanmıştır. Türkiye’deki elektrik enerjisi, dönem sonunda 1967 yılında 6217 GWh’a ulaşmıştır

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Kurulu Güç ve Üretimler		
Yıllar	Kurulu Güç (MW)	Üretim (Gwh)
1963	1381.1	3983.4
1964	1418.3	4450.9
1965	1490.5	4952.7
1966	1644.3	5576.2
1967	1959.1	6216.8

1970 yılından itibaren çalışmalarına başlayan TEK önemli ölçülerde olan güç ve enerji yetmezliğini çözmeye, işletmeyi sağlayacak olan enterkonnekte sistemi kurup güçlendirmeyi hedef olarak kabul etmişti.1970 yılı başında TEK,

Kurulu Güç: 2349.9 MW

Üretim: 8623 GWh

ölçüsünde bir sistemi Etibank İşletmeleri Müessesesinden devir almıştı.70’li yıllarda üretim, tüketimi karşılamakta oldukça yetersizdi. Bu hem enerji ve hem de güç bakımından yetersizlikti. Bu durumu çözmek adına “olmayan enerji en pahalı enerjidir” mantık ve politikasıyla 1970-1980 arasında çeşitli akaryakıtı dayalı termik santraller işletmeye alınmıştır. 1973 yılında akaryakıtı dayalı elektrik enerjisi üretimi yüzde 53’e ulaşmıştır.

Bunlara rağmen kırsal kesimin elektrikleştirilmesinde yani köy ve mera elektrikleştirilmesinde, halkın imece usulüyle katılımıyla önemli bir hız yakalanmıştır. 1977 yılı sonunda 9 bin 175 köy elektrikleştirilmiştir.

Türkiye Elektrik Sistemi, enterkonnekte sistemin oluşumu sırasında sistem (şebeke) yönetimi Adapazarı Trafo Merkezi’nde kurulmuş olan Yük Tevzi Merkezi’nden yapılmaktaydı. Her türlü sistem yönetim işlemi buradan yapılmıştır.

1970 yılında elektrik enerjisi hizmetlerinin **tek elde toplanması** amacıyla çıkarılan 1312 sayılı TEK Yasası’nın ardından 12 yıl sonra 1982 yılında çıkarılan 2705 sayılı Yasa ne yazık ki amacına ulaşmadan 1984 yılında çıkarılan 3096 sayılı yasayla elektrik hizmetlerinin tek elde toplanması kararına son verilmiştir. Büyük ümitlerle çıkarılan TEK Yasası’nın ömrü 14 yılda son bulmuştur. 1953 yı-

lındaki 1. Enerji İstişare Kongresi’nden başlarsak 17 yılda çıkarılan yasa tam uygulanamadan bile 14 yıl ancak yürürlükte kalmıştır.

1970-1984 Arasındaki Sistem Kurulu Güç ve Üretimleri			
Yıllar	Kurulu Güç (MW)	Üretim (GWH)	İthalat
1970	2234.9	8.623	-
1975	4186.6	15.623	96
1980	5118.7	23.276	1341
1984	8461.6	30.614	2654

TEK’in görev süresi içinde kurulu gücü 14 yılda nerdeyse 4 katına, üretimi de benzer biçimde 4 katına çıkarmış olması bile yeterli görülmemiştir.

TEK’in tekel (bence yarım) bu 14-15 yıllık dönemde yıllık yüzde 9.5 oranında bir üretim artışı sağlanmış ama gene de özel şirketler dönemine geçilmiştir.

Elektrik sektörü doğal bir tekel olmasına rağmen kamu yönetimi terk edilerek “yap-işlet-devret” yöntemiyle özel sektör dönemine başlangıç yapılmıştır.

Çıkarılan 3096, 3996, 4501 sayılı yasalarla sektör özel kesime açılarak yeni bir dönem başlatılmıştır. Bu da yetmemiş çıkarılan 4628 sayılı yasayla “**Elektrik enerjisini mal, meta, tüketiciyi insan değil müşteri**” kabul eden, rekabetçiliği savunan enerji sektörünü **piyasalaştırma** bir rejime geçilmiştir.

Özelleştirme ve Piyasalaştırma Dönemi

1984 yılında yap-işlet-devret ya da yap-işlet sistemiyle özel sektöre açılan elektrik hizmetleri bir türlü sağlanamayan elektrik enerjisi arz yeterliliği neden gösterilerek doğalgaza ve ithal kömüre dayalı santrallerin yapımını getirdi. Ama dışa bağımlılığı artıran, sorunları çözemeyen problemleri çok olan bir dönem yaşandı. Üstelik elektrik enerjisinde istenen ucuzluk sağlanamadı. Nihayet 3 Mart 2001’de yürürlüğe sokulan 4628 sayılı yasayla “Elektrik Piyasası Kanunu” ile elektrik sektörü tamamen **piyasalaştırma uygulamasına geçmiş oldu**. Dünyadaki küreselleşme ülkemizi ve elektrik sektörünü de etkiledi. Yeni bir yapılanmaya geçilmiş oldu.

Elektrik Piyasası Kanunu’na açıkça enerji yatırımlarındaki “özel sektör payının” artırılması ve bu artışa olanak verecek hukuki ve düzenleyici te-

melin oluşturulması gerekçe olarak gösterilmiştir.

Elektrik Piyasası Kanunu'nun hedeflediği piyasa modelinde, ihtiyaç duyulan elektrik enerjisinin "ikili anlaşmalarla" serbest piyasa ortamında sağlanması öngörülmekte ve "ikili anlaşma" olarak ifade edilen satış elektrik enerjisi anlaşmalarının tedarikçi tarafında müşterilerine elektrik enerjisi ve/veya kapasite sağlayan şirketleri, otoprodüktörler, toptan satış şirketleri ve perakende satış lisansı sahibi dağıtım şirketleri yer alırken, tüketici tarafında da "serbest tüketici" olarak ifade edilen tüketiciler bulunuyordu. İkili anlaşmanın tedarikçi tarafında yer alan tüzel kişinin Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'ndan (EPDK) lisans alması zorunlu kılınmıştı. Tabii bu arada EPDK da kurulmuştu.

Bu arada ilk adımda TEK aynı yasayla Türkiye Elektrik Üretim-İletim Şirketi (TEAŞ) ve Türkiye Elektrik Dağıtım Şirketi (TEDAŞ) olarak ikiye ayrılmış ve daha sonra da TEAŞ üçe ayrılarak Elektrik Üretim A.Ş. (EÜAŞ), Türkiye Elektrik A.Ş. (TEAŞ) ve Türkiye Elektrik Ticaret ve Müteahhitlik (TETAŞ) şirketleri kurulmuştur.

Böylece elektrik enerjisi özel hukuk hükümlerine tabi olmuş, uluslararası tahkim getirilmiştir. Sektör neredeyse tamamen özel sektörün isteklerine cevap verir hale gelmiştir. Ama ülkedeki elektrik hizmet alanında ne arz güvenliği ne de ekonomik söz konusudur. Vatandaşlar elektrik faturalarını ödeyemez hale gelmişlerdir.

Ayrıca zaman zaman ülkede sistem oturmaları ya da Isparta'da olduğu gibi günlerce süren elektrik kesintileri olmaktadır.

Daha önceleri de belirttiğimiz gibi 20-21 yılda Türkiye Elektrik Sistemi çok ağır tahribatlar almıştır. Bunların sonucunda da;

-Tüm halkın malı, yılların birikimi sonucu kurulmuş tesisler yağmalanırçasına satılmıştır.

-Arz-talep dengesi gözetilmeden gereksiz yere ve planlamadan uzak olarak elektrik üretim kapasitesi büyütülmüştür.

-Fosil yakıtlara bağımlılık azaltılmadığı gibi elektrik enerjisi üretiminde dışa bağımlılık artmıştır. Buna en çok da ithal kömürlü santraller katkı

koymuştur.

-Küçük HES uygulamaları havza planlaması yapılmadan gerçekleştirilmiş olup Karadeniz'de bazı yörelerimizde çevre katliamlarına sebep olmuştur.

-YEKDEM'den yararlanmak amacıyla kurulan HES'lerin büyük çoğunluğu abartılı kurulu güç tespitleriyle kaynak israfına neden olmuştur

2023 geldiğinde neoliberal politika uygulamaları "vatandaşın müşteri, elektriğin satılacak mal" gibi görülmesi sonucu tüm tesisler özelleştirilmiş ama ne ucuzluk ne de güvenilirlik sağlanabilmiştir.

2023 sonunda gelinen durum vahimdir. Dünyada elektrik enerjisi sektöründe büyük değişiklikler yaşanmaktadır. Elektrik

şebekelerinin planlaması çok önemli değişikliklere uğramaktadır. Yeşil Mutabakat ve karbon sıfır konularında yeni uygulamalar söz konusudur. Türkiye bu konularda geç kalmaktadır. Bilim ve teknolojiye uzak kalmak önümüzdeki dönemlerde büyük sorunları getirecektir.

Sonuç Olarak;

Elektrik enerjisinin geleceğine ilişkin görüşler, kaçınılmaz olarak siyasal, ekonomik, hukuksal ve uluslararası ilişkilerle ilgili yönleri olan çözüm önerilerini kapsayacaktır. Toplumun çıkarlarını gözetken, ülkede elektrik enerjisine erişimi temel bir hak olarak alan, sadece elektrik enerjisi özelinde değil temelde yoksulluğu ve eşitsizliği yok etmeye yönelik uygulamaları gözetken, elektrik enerjisine erişim olanaklarını, insan sağlığını, çevreyi ve kültürel değerleri dikkate alan, ülke kaynaklarını etkin ve toplumsal yarar için değerlendiren, kamu yönetiminin kapasitesini ve etkinliğini bu yönde geliştiren bir elektrik enerjisi politikası için, siyasal karar vericilere siyasal iktidarlara çağrıda bulunmaya devam edilmelidir.

Öncelikle, bu bozuk gidişe dur denmeli, ülke ve toplum çıkarlarına aykırı uygulamalar sona erdirilmelidir.

Bunu Cumhuriyetin yeni yüzyılında yapabilmeye güç ve kararlılığımız vardır, yeter ki Cumhuriyetin değerlerine ve kazanımlarına sahip çıkalım.